

РАЗВОЈ ГОВОРА И ЈЕЗИКА

У лингвистичкој литератури од почетка двадесетог века под терминима језик и говор подразумева се Сосирова дихотомија језик - говор, односно језик је апстрактан систем, а говор је његова конкретна реализација. Дакле, у овој подели све што је реализовано на 4 свим нивоима језичке структуре припада говору. Тако говору припада и изговорено и написано и саопштено гестом. Међутим, у класичној логопедској литератури некако се практично подразумева да је говор само оно што припада фонетско-фонолошком нивоу, а да остали нивои језичке структуре припадају језику. Према тој прећутној подели спроводи се и логопедска дијагностика и третман. Тако се и у овом раду под термином говор подразумева само говорење, односно артикулациона база. Целокупни живот човека заснован је на повезаности са другим људима која се остварује комуникацијом, тј. преносом информација посредством звука и значења. Говор, језик, глас, слух, читање и писање средства су вербалне комуникације. Као нераздвојни пратилац људског бића, језик га обележава на сва три плана постојања: биолошком, социолошком и психолошком у складу са чим се језик тројако испољава: као систем знакова, као друштвена појава и као психичка појава. Сажимајући поменути становишта, Бугарски (1996) дефинише језик као систем знакова који човеку омогућује развијен друштвени и душевни живот који се остварује у општењу међу људима. Знати један језик уствари значи владати принципима организације вербалних знакова, што језику даје апстрактно одређење. Међутим, поседовање способности познавања и организације језичких знакова још увек не омогућава члановима једне заједнице да комуницирају. За вербално општење неопходно је да се језик материјализује, тј. да се учини доступним чулима. Због тога се у свим ситуацијама језичког комуницирања језички систем ставља у покрет и реализује а реализација језика јесте говор. Говорећи ми покрећемо механизме језика на којима се заснивају говорни чинови а говор постаје скуп свих појединачних остварења језика. Језик и говор стоје у односу кода и поруке, система и процеса; говор је језик у акцији (Бугарски, 1996). Исти аутор даље наводи: "Њихова узајамна условљеност је потпуна: нити би могао постојати језик који никада и нигде не би био остварен у говору, нити би говорно комуницирање било могућа без неког језика који би лежао у његовој основи, дајући јој неопходан смисао. Језик је

израстао као организација говора, говор се развио на бази језика - у сталном узајамном дејству и прожимању ". Говор је психофизичка функција, односно процес продукције гласова и речи као средства за изражавање мисли и комуникацију људи. Говору претходи мисао која се развија, конкретизује и трансформише путем речи. Мисао чини садржај унутрашњег као и спољашњег - експресивног говора (Дефектолошки лексикон, 1999). Говор је облик наученог човековог понашања, који му служи као средство личног израза и као средство општења; он је главни чинилац у развоју личности и њеној социјализацији (Васић, 2000).

Развијен говор и језик несумњиво највише разликује човека од осталих врста. Захваљујући говору и језику човек може да формулише своје потребе, мисли и осећања и да путем усменог предања или записане речи преда потомству своје замисли, жеље, схватања, искуства. Узајамна условљеност говора и језика је потпуна: нити би могао постојати језик који никада и нигде не би био остварен у говору, нити би говорно комуницирање било могућа без неког језика који би лежао у његовој основи, дајући јој неопходан смисао. Језик је израстао као организација говора, говор се развио на бази језика - у сталном узајамном дејству и прожимању (Костић, 1980). Исти аутор под говором подразумева способност људи да помоћу артикулације гласова и њихових квантитативних пратилаца остваре поруку која је акустички организована и језички осмишљена додајући следеће: "Поред функције коју говор има у процесу комуникације, поред његове акустичке вредности, и улоге медија којим се изграђује језик, поред тога што као унутрашњи говор доприноси формирању и самог језичког мишљења, говор има још једну значајну улогу. Он је носилац оних израза који су везани за емотивна и спонтана реаговања на спољни и унутрашњи надражај.

Говор је носилац израза који се налазе дубље усађени у нама него што могу бити језиком испољени садржаји: крик, плач, смех и слично. Та његова особина носи комплексан прејезички знак који такође служи човеку као средство за споразумевање". Као средство социјализације и подстицања психичког развоја у целини, говор омогућује човеку идентификацију, диференцијацију и организацију ствари и света око себе, проширујући га и ван опажајног домена (Брковић, 2011). Говорећи о језичком изразу и три аналогна начина конкретног изражавања језика (говорење, писмо, гест)

Кашић (2000a), за изражавање говорењем користи термин "говорни израз", описујући га као примарни, најприроднији и најпотпунији начин конкретне реализације језика. Под говорним изразом (говорењем) подразумева звучну сигналну супстанцу људског језика којом се преноси садржај поруке упућене саговорнику (саговорницима). Говорни израз чине: сегменти и супрасегменти (прозодијска обележја). Сегменти у говорном току су: гласови, слогови, изговорне речи и фонетске фразе. Оно што говорење чини најкомплетнијим изразом је управо комбинација сегмената и супрасегмената, тј. комбинација наведених инхерентних (сталних, инваријантних) и варијабилних (променљивих) делова говора. Исти аутор се осврће и на акустички аспект говора дефинишући га као сложени звук произведен фонаторним механизмом кога чине основни тон, виши хармонични тонови и виши нехармонични концентрати шума.

Јовичић (1999) за говорење користи термин "говорни сигнал" као акустички сигнал настао секвенцијалним повезивањем гласова, на бази лингвистичких правила, који носи говорну информацију. Преко две стотине година научници показују интересовање за начин на који деца уче да говоре и разумевају матерњи језик. Изучавање процеса учења говора и језика код деце показала су се последњих година једним од најзанимљивијих, најважнијих и најсложенијих грана лингвистике али и других научних дисциплина. Важност ових проучавања условљена је факторима различите природе од којих су два посебно мотивишућа: природно интересовање за развојне способности деце и разумевање језика у целини са једне стране и примена тих сазнања у објашњењу и решавању разноврсне и сложене проблематике настале поремећајима у развоју говора и језика, са друге стране. Из описа и дефиниција говора и језика јасно је да су то ентитети који се уче, који се развијају и који опстају на бази оптималних биолошких, психолошких и социјалних чинилаца. Научити неки језик значи научити значења везана за одређене комбинације гласова, правила и облике комбиновања гласова унутар речи и речи унутар исказа. Биолошку основу говора и језика чине одређене органске карактеристике формиране током филогенетског развоја људске врсте, посебно физиолошке основе за развој когнитивних способности, способности перцепције и продукције. Да би се оне развиле и дошле до изражаја неопходно је деловање адекватних психо -

социјалних фактора, посебно у периоду раног развоја јединке. Дакле, да би дете овладало говором и језиком потребно је да постоји органска основа која подразумева уредан слух, нормалну интелигенцију, адекватно издиференцирану морфологију говорних органа, аудитивну перцепцију и дискриминацију гласова и језичке способности у сталној интеракцији са чиниоцима социјалног окружења. Језик се усваја опонашањем, вежбањем и подстицањем (Голубовић, 1998). Код деце која испуњавају наведене услове говор и језик настају у исто време а цео процес њихове изградње тече међусобно уско повезан при чему се језик изграђује кроз говор док је говор, у процесу свог формирања, истовремено и носилац формирања језика (Костић, 1980). Успех и брзину усвајања и савладавања језика одређују изложеност језику и подстицај (Инграм, 1986). Дете се не рађа предодређено да научи неки одређени језик. Своју општу наследну способност усвајања језика оно може да оствари само кроз посебни језик који слуша око себе. Језик се преноси културним путем и он се у свакој генерацији мора изнова учити (Бугарски, 1996).

Почетно учење и усвајање језика није у времену произвољан процес већ везан за одређени узрасни период, о којем говори и психоллингвиста Леннеберг (1985) описујући га као феномен "критичног периода". Границе овог периода повезане су са губитком адаптабилности и са немогућношћу реорганизације у мозгу а условљене су посебном појавом церебралне латерализације функције која постаје ирверзибилна по завршетку церебралног раста. Стицање способности оралне вербалне комуникације или онтогенеза језичког система комуникације је закономерни процес који отпочиње првим криком новорођенчета а завршава средином треће деценије живота (Керамитчиевски, 1990). Исти аутор онтогенезу језичког система дели на три фазе: прелингвалну лингвалну и постлингвалну истичући да је савремени приступ онтогенези језичког система напустио класичну поделу на развојне фазе због тога што је развој целине и интегралних делова система оралне вербалне комуникације, као и самог језичког система, међузавистан и условљен целовит процес који се протеже кроз све развојне фазе. Развитак способности вербалне комуникације, тј. развитак језичког система, теорија вербалне комуникације разматра кроз пет интегралних делова:

- 1) прејезичко изражавање,
- 2) фонолошки развитак,
- 3) синтаксички развитак,
- 4) морфолошки развитак,
- 5) семантички развитак.

Структури прејезичке експресије највише одговара термин "изражавање", везана је за прву годину живота и траје све док дете не стекне способност да се изрази речима. Први крик представља прво ритмичко оглашавање детета. Истраживања (Совиљ, Ђоковић, 1994) показала су да новорођенче непосредно по рођењу изражава велики број реакција кроз фацијалну експресију од којих први крик представља одговор на интегрисане сензитивне импулсе из различитих система органа и чула у којем су садржани одређени елементи неопходни за развој говора; акустичка структура крика поседује формантне, шумне и комбиноване шумно-формантне облике који су иначе, присутне у говору. Дакле, већ у фази физиолошких шума (Кристал, 1996) јављају се акустички корелати који се могу продуковати у човековим „говорним органима“. Интервал прејезичког изражавања карактерише гукање, гласовна игра, брбљање, слоговна вокализација и тепање. Вокализација представља троструку активност за развој гласова: а) развој аудитивне перцепције; б) развој скупине мишићних покрета артикулатора; ц) развој тактилнокинестетичких покрета. Тепање је најпростији облик комуникације засноване на интонацијским компонентама и разумљиве само при познавању практичне ситуације. Слух од првог дана по рођењу има своју улогу у развоју говора кроз ауто фидбек и фидбек контролу. Развој аудитивне перцепције започиње пренатално али током прелингвалног периода јача њена орјентација на гласове матерњег језика. Према Пијажеу и сар. (1986) она чини саставни део сензомоторног развоја јер акумулација слушних трагова започиње почетком другог месеца.

Дете активно учествује у асимилацији слушних стимулуса и према принципу акомодације остварује адекватну функцију слушања. Током почетног периода прелингвалне фазе дете производи мноштво гласова који

су заједнички за све гласовне системе. Овај тренд се наставља и посебно интензивира у периоду од шестог до девог месеца када се у продукцији детета јављају скоро сви говорни гласови, али не као фонеме већ као произведени изражајни сигнали (Голубовић, 1997). Разлике почињу да се показују када дете излази из фазе "универзалне фонетике", почиње да везује звучне целине са одређеним значењима на начин приближан свом окружењу, тј. када почне да учи специфичан језик те средине. Период проговарања карактерише се појавом акустички груписаних гласова који добијају одређена значења. Јављају се артикулационо измењене речи али оријентисане према општем језичком моделу. Сматра се да је дете проговорило када први пут свесно изговори неку реч за шта је, осим напред наведених физиолошких предуслова, неопходна за дете позната ситуација, аудитивна представа речи, моторна шема за реч и мотивацја за изражавање говором. Активном употребом прве речи обележава се завршетак прелингвалне и почетак језичке тј. лингвалне фазе на почетку које појединачне речи имају функцију целих реченица после чега долазе двочлани искази а затим и шире конструкције. Експресивна форма језика у суштини има моторну карактеристику кроз координиране покрете периферних говорних органа који имају двојаку повратну аферентну контролу: преко сопственог слуха и са периферије говорних органа до централног нервног система. Тиме се стварају разрађени меморисани обрасци, за изговор гласова и речи и њихово комбиновање, у непрестаној интеракцији са аудитивним подручјем и у складу са законитостима језика које долазе из социјалне средине. Како је језик чврсто уређена структура у којој се јединице нижих нивоа комбинују формирајући јединице виших нивоа, лингвална фаза се састоји од: фонолошког, граматичког, семантичког и прагматског развоја подразумевајући разумевање језика (декодирање) и продукцију (енкодирање) (Голубовић, 2000).

Процес перцепције (разумевања) језика састоји се из фонолошког декодирања као процеса детекције и дискриминације фонема граматичког декодирања као схватања начина организације лексичких јединица и њиховог односа у исказу и семантичко декодирање као процес схватања значења језичког израза. Процес продукције језика састоји се из: семантичког енкодирања као претварања мисли и идеја у систем лексичких јединица;

граматичког енкодирања као организовања низа лексичких јединица према граматичким правилима одређеног језика и фонолошког енкодирања као процеса селекције и произвођења фонема које образују језички израз (Јовановић - Симић, Голубовић, 2002). Језик повезује план значења са планом звука. Да би се та веза остварила, оба ова плана организована су у јединице одређене врсте и њихово комбиновање: јединице са значењем су речи а оне се манифестују као следови јединица гласовне структуре. Веза између значења и звука остварује се путем лексике и граматике а граматика у свом ужем и традиционалном значењу обухвата морфологију и синтаксу а у ширем још и фонологију и семантику. Из овога следи да је језик систем система (семантичког, фонолошког, лексичког, граматичког са њиховим подсистемима и међусистемима) у тесној међусобној вези и у сталном узајамном прожимању (Бугарски, 1996). Због тога је, поред проучавања динамике "смењивања" нивоа језичког развоја, потребно познавати развој и карактеристике сваког од нивоа дечјег развоја јер, ма колико елементи језичке структуре били интегрални, сваки од њих поседује властита обележја своје структуре. Трагајући за "најбољим" смером којим треба ићи у проучавању језика у оквиру нивоа, амерички лингвиста Блумфилд (у Кристал, 1996) препоручио је приступ по којем се кроз различите језичке нивое пролази одређеним редом почев од фонетске дескрипције, преко фонологије, морфологије и синтаксе, закључно са семантиком при чему анализа на сваком наредном нивоу зависи од анализе из претходног нивоа. Усвајање матерњег језика не своди се на механичко опонашање говора одраслих већ представља стваралачки процес који се одвија у непрестаној интеракцији са развојем других менталних функција. Дете не учи већ готове речи нити појединачне исказе већ систем правила који лежи у основи свих исказа датог језика, једну врсту програма за грађење реченица тога језика, тј. усваја његову граматiku. У истраживању усвајања језика постоји природно инсистирање на универзалним обележјима развоја. Међутим, постојањем одређеног броја индивидуалних разлика, деца се могу разликовати по брзини и стратегијама учења и усвајања говора и језика. Разноликости говорно - језичког развоја састоје се у временској димензији јављања, специфичности обликовања гласова, граматичкој форми а посебно у развоју значења. Развој говора и језика је, уствари, "позорница бурних збивања" на којој се превише ствари дешава веома брзо. Истовремено се развијају гласови, граматика,

значање и вештине интеракције при чему се значајан напредак може постићи на више различитих нивоа у само неколико дана.

Заједничко за сву децу у процесу проговарања садржано је у томе да постоји један биолошко - ментални и друштвено - спонтани координирајући пораст свих 10 језичких и говорних елемената, који теку према законима одређеног језика ка његовом употпуњавању до нивоа потпуне друштвене прихватљивости. Развијеност способности вербалне комуникације процењује се на основу вербалне перцепције и схватања, вербалне формулације и продукције и вербалног мишљења (Голубовић, 1998). Развој језика има своје узрасне норме и своје унутрашње стандарде изговора и употребе језичких елемената. Тако се прозодијска обележја (супрасегменти) најраније развијају и аутоматизују, а развој и аутоматизовање артикулационе базе траје до седме године (Кашић, 2000б). Елементарна граматичка структура матерњег језика развије се до пет година, развој сложенијих синтаксичких структура наставља да се развија и у школском периоду, док се речник развија током целог живота (Кристал, 1996). Због тога је веома тешко квантификовати количину и садржај језика који дете научи током одређеног периода а што је неопходно приликом одлучивања о томе шта се сматра "нормалним" развојем, а шта представља одступање од те норме. Од покушаја да мерило развоја буду дужина реченице и обим вокабулара одавно се одустало. После вишегодишњег истраживања усвајања језика, током којег су испитивана многа мерила, са великом поузданошћу је утврђено да већина деце следи исти општи пут приликом усвајања гласова и граматичких структура док се у учењу вокабулара и прагматике уочавају само неке заједничке тенденције. Описом и анализом динамике развитка способности вербалне комуникације кроз инегралне делове или свепрожимајуће фазе (нивое, периоде) од рођења до стицања језичке зрелости, неоспорно је да свака од њих носи квантитативно и квалитативно другачија обележја на основу којих се разликује од претходних и наредних фаза. На овом месту се мора поменути да периодизација и стални напредак није само обележје развоја функције вербалне комуникације већ и структура и функција као што су перцептивне, сензо - моторне, социо - емоционалне и друге на бази којих се развија говор, језик и вербална интеракција. Њихова обележја су различита, попут реакције на одређене дражи, начина пријема аудитивног стимулуса, квалитета и врсте

покрета, начина емоционалног реаговања, количине гласања, броја фонема, броја и врсте речи, појаве одређених морфема и дужинине исказа, нивоа конкретности и апстрактности, начина одашиљања поруке и слично. Њихове границе нису строго омеђене, услед великог индивидуалног варирања у погледу јављања, темпа развоја и њиховог међусобног прожимања у складу са чим се морају прихватити и тумачити развојне норме (фазе, мапе) иако се у њима, грубо гледано, развој одређене структуре и функције прецизно везује за тачно одређени узраст детета. Узрасне норме нам омогућавају да правилније сагледавамо напредовања у развојним постигнућима, чији је редослед углавном непроменљив, али их не треба схватити као задатке које треба безусловно остваривати нити дискретно одступање од њих сматрати поузданим знаком дечијег заостајања.

Познавање узрасних норми помаже да се избегну веће грешке у одређивању васпитно - образовних циљева и дечијих активности које су условљене узрасним могућностима са посебним нагласком на њиховом значају у разумевању поремећаја функције вербалне комуникације (Голубовић, 2000). Спровођење системског истраживања артикулационих и акустичких карактеристика гласова у патолошком изговору и поређење одступања одабраних гласова са акустичким карактеристикама гласова у коректом (типичном) изговору код изворних говорника српског језика, као предмет истраживања дисертације, незамисливо је без познавања узрасних норми за развој изговорних гласова као и артикулационо-акустичких карактеристика типичног изговора свих 30 фонема, тј. стандарда уобичајене артикулације. Један од основних методолошких проблема и логопедске праксе и логопедских истраживања је у томе што се дечији говор пореди са стандардним језиком. Стандардни језик се учи тек у школи, наиме основни циљ наставе матерњег језика у свим земљама је рад на усвајању стандардног (књижевног) језика. Деца у предшколском периоду усвајају језик свог ужег и ширег окружења, то окружење углавном (осим ретких изузетака) не говори стандардним језиком, најчешће је то неки од регионалних образаца артикулационе базе.

Динамика развоја гласова

Ни један елемент говора и језика, па ни изговорни гласови, не настаје по принципу "све или ништа". Формирање структура и функција система организма вербалне комуникације има своју развојну динамику од момента наговештаја до тренутка потпуне зрелости а време потребно за тај процес различито је код различитих структура говора и језика. Свака фаза у развоју условљена је достигнутим нивоом у претходној фази и подразумева синхронизитет развоја јединке у целини. Предмет описа динамике развоја и карактеристика појединих развојних фаза јесу гласови, као најмањи приметни дискретни сегменти звука у континуираном говорном току, тј. најмање изговорне јединице које се физички или аудитивно могу идентификовати у континуираном говорном току и анализом издвојити из речи неког језика (Кашић, 2000б). Границе сегмената према физичком критеријуму одређују тачке акустичких или артикулационих промена а према аудитивном критеријуму њих одређују приметне измене квалитета и квантитета у говорном току. Дефинисање гласа Јовичић (1999) започиње истицањем вокалног тракта човека, као специфичног извора акустичког сигнала у којем се он генерише. Такав сигнал има обележја својствена само говору и назива се гласом. Исти аутор даље наводи да је основна јединица говорне комуникације у лингвистичком смислу фонема, дефинишући је као глас чијом се заменом у датој речи мења њено значење. С обзиром на то да су фонема и глас два различита облика језичког феномена, пожељно је на почетку разрешити њихов однос, како терминолошки тако и суштински. Глас је артикулисани звук у говору који представља материјалну реализацију апстрактне језичке јединице - фонеме. За глас у оваквој функцији, у новијој литератури користи се и термин фон; фонема се реализује као фон или глас. Трубецкој (1939) издваја фонему као апстракцију а глас као материјализовање фонеме путем артикулационог процеса. Фонема је дистинктивна (разликовна) јединица гласовне структуре која сама по себи није глас него функционални елемент у систему гласова која се гласовно реализује, и то често различито у разним гласовним контекстима (Бугарски, 1996). Због чињенице да свакој фонемии одговара скуп фонетских реализација - гласова, условљених мноштвом разних типова варијација, у артикулационој бази сваког појединачног језика постоји много више гласова него фонема. Из

тог разлога, када се говори о гласовном систему, не мисли се на све гласове који се јављају у артикулационој бази, него само на гласове са разликовном функцијом, односно на конкретне реализације апстрактних језичких јединица - фонема. У српском гласовном систему има 30 таквих јединица које имају разликовну функцију. Прецизније речено, у артикулационој бази изворних говорника српског језика само се у 30 артикулационих поља продукују (изговарају) гласови који су у функцији фонема. Варијације у изговору морају остати у артикулационом пољу гласа који представља конкретну реализацију одређене фонеме јер ако варирање у изговору пређе у артикулационо поље другог гласа тада фонема престаје да буде дистинктивна јединица (Кашић, 2003а). Фонолошки систем једног језика чини скуп фонема од којих свака мора бити фонетски реализована тако да се разликује од свих осталих фонема датог језика.

Фонему, по овоме, у оквиру једног фонолошког система дефинише њена опозициона, тј. дистинктивна и контрастивна функција (Симић, Остојић, 1996). Јакобсон (1986) је разрадио модел дистинктивних обележја по коме фонеме, на основи присутности или одсутности појединих обележја, међусобно улазе у одређене односе. Говорећи о гласу са лингвистичког аспекта, Керамитчиевски (1990) за најмању језичку јединицу која служи за градњу звучне целине и за разликовање значења појединих језичких целина користи термин "глас - фонема" истичући три основна аспекта: физиолошки (артикулациони), физички (акустички), функционални (лингвистички). Тумачећи их, исти аутор наводи да се физиолошки аспект реализује синергетском функцијом механизма ефекторног система а физички аспект интензитетом, фреквенцијом и трајањем. У даљем тексту биће коришћен термин глас као ознака за звучни сегмент који се продукује у границама тридесет артикулационих поља, у функцији фонеме, али и термин фонема када то контекст захтева. Гласови настају у процесу артикулације. Артикулација је усмеравање и регулисање начина протока фонационе струје кроз говорни тракт, деловањем различитих органа за артикулацију, при говору или изговору појединачног гласа (Симић, Остојић, 1996). По Владисављевић (1981) артикулација је процес изградње гласова моделирањем ваздушне струје у периферним говорним органима чијом се сложеном координацијом и синхронизацијом стварају појединачни гласови и

читава системи њихових веза у речима. Ове и друге дефиниције артикулације Васић (1971) дели у две групе: прву чине оне које под артикулацијом искључиво подразумевају покрете говорних органа помоћу којих се мења ток ваздушне струје, која долази из плућа и ларинкса, да би се произвео глас а другу групу дефиниција чине оне које артикулацијом обележавају не само покрете одређених артикулационих органа и глас који настаје модификацијом ваздушне струје него и акустички утисак, односно разговетност говорних гласова. Прихватање дефиниције која узима у обзир и акустички утисак неопходна је, сходно предмету овог истраживања. Артикулација захтева изванредно прецизне и брзе покрете језика и усана у доброј координацији с ларингалним и респираторним моторичким системом. Моторичке способности од којих зависи успешност артикулације односе се на брзину, специјализацију и координацију покрета оних мишића који учествују у функцији говора те се може закључити да постоји синхронизација и симултаност развојних фаза говора и опште моторике. Артикулација је јадан од најсавршенијих механизма људског тела, који се не доноси на свет рођењем већ се ствара и увежбава током учења говора, све док се не аутоматизује. Тај аутоматизам не измиче контроли човечје свести и воље и човек га може изменити и регулисати према потребама говорне ситуације (Владисављевић, 1997) а у складу са карактеристикама своје артикулационе базе. У сваком језику се, на специфичан и само њему својствен начин, организује комбинација сегмената и супрасегмената а изворни говорници (особе које су неки језик усвојиле спонтано као први - матерњи) сваког језика, поред тога што владају посебним језичким системом, имају и посебну артикулациону базу (Кашић, 2003а). Дефинисање артикулационе базе дали су бројни аутори те она представља: за Милетића (1952) дубоко укорене навике које имају свој узрок у одређеном основном полажају артикулационих органа; за Симеона (1969) систем гласова одређеног језика а посебно само том језику својвених гласова и посебан начин артикулације; за ауторе Енциклопедијског лексикона српскохрватског језика (1972) целокупност изговорних карактеристика којима се одликује изговор речи неког језика; за Малмберга (1974) скуп артикулационих навика специфичних за један језик; за Кристала (1988) општи положај свих артикулатора у узајамном односу; за Бугарског (1996) скуп навика да се спонтано изговарају гласови управо тога, а не неког другог језика. Од свих поменутих својстава

битних за артикулациону базу, Кашић (1998) уводи још два: систем (а не скуп) навика и аутоматизовање, дефинишући је као систем аутоматизованих артикулационих навика изворних говорника неког језика наводећи у закључку да се "артикулациона база изворних говорника српског језика одликује неколиким битним својствима, а то су: аутоматизовање изговора неутралног вокала, аутоматизовање изговора великог броја структурно различитих слогова, аутоматизовање изговора великог броја прозодијски различитих слогова и аутоматизовање навика за продукцију бројних двочланих и вишечланих консонантских скупова". Ауторка истиче да сви који се баве хабилитацијом и рехабилитацијом деце и особа са поремећајим у језичком изразу, треба да обрате пажњу на сложеност поменутих својстава артикулационе базе српског језика. Артикулациона база матерњег језика усваја се спонтано у раном детињству. Појава продукције у току прве године живота (гукање, брбљање, гласовне игре) слична је код сваког детета независно од језичког окружења и представља припрему за продукцију гласова и њихових комбинација која ће се од друге године живота детета развијати према карактеристикама артикулационе базе језика који дете усваја као матерњи. Детету је потребно неколико година да усвоји и аутоматизује сегменте и супрасегменте у свим позицијама и функцијама и оно најпре аутоматизује основне супрасегменте а после њих аутоматизује изговор сегмената.

По мишљењу већине аутора, систем аутоматизованих артикулационих навика у матерњем језику успоставља се у просеку до седме године, што значи да би дете на том узрасту требало да има аутоматизован изговор свих гласова у систему, у свим типовима фонетских позиција (иницијално, медијално, финално, у коартикулацији и консонантским скуповима), у једносложним и вишесложним речима и аутоматизовану употребу интонационих образаца и других елемената супрасегментне структуре (Кашић, 2000б). У светлу претходно реченог, у даљем тексту биће приказана динамика развоја гласова од стадијума прејезичког изражавања до њихове аутоматизације у свим типовима фонетских позиција. Фонско - фонемска фаза представља период овладавања фонемима матерњег језика а стицање фонемског система садржи две компоненте: фонациону и артикулациону, што значи да нема артикулације без фонације у уској повезаности и

условљености са способношћу аудитивне перцепције и дискриминације акустичких и артикулационих карактеристика гласова говора околине (Голубовић, 2006а). Артикулационо-акустчки развој гласова представља ланац неуролошких система у који улазе: аферентни путеви за пријем спољашњих звукова и говора, еферентни инетвациони путеви за организовање рада ефекторног система (периферних говорних органа) и трансмиторне неуронско - дендритске мреже са синапсама. Развој гласова код детета пролази кроз две различите фазе: прва фаза обухвата спонтано дечје гласање без кортикалне контроле, док друга обухвата усвајање гласова језичке околине, повезана је с лингвистичким развојем и условљена контролом кортекста над процесом изговора почев од мишића дијафрагме (контрола интензитета гласа), преко гласних жица (контрола фреквенције) до артикулационих позиција (контрола изговора различитих секвенци гласова). Дете већ првом вокализацијом разрађује покрете и координацију периферних говорних органа који имају двојаку повратну сензорну контролу: прва је она која иде преко сопственог слуха и друга која иде са периферије говорних органа стварајући разрађене меморисане обрасце за изговор гласова и речи у непрестаној интеракцији са аудитивним подручјем и усклађивањем сопственог изговора са законитостима које долазе из социолингвистичке средине (Костић, Владисављевић, 1995). Наиме, већина истраживача се слаже да прејезичке форме изражавања укључују фонетске и прозодијске особине које су сличне карактеристикама вербалног комуникативног кода у вербалној комуникацији одраслих и то документују следећим чињеницама из тог периода: а) појава артикулације задњих консонаната и задњих вокала у корелацији је са покретима гутања и подригивања; б) појава артикулације билабијалних, лабиоденталних и алвеоларних консонаната као и предњих вокала у корелацији је са покретима усана и језика; ц) појава артикулације палаталних консонаната и неутралних вокала у корелацији је са типичним покретима језика код сисања; д) појава сличних и идентичних слогова везује се за фазу брбљања; е) појава гласовних комбинација "мама", "дада" и "папа" је међу првим јер родитељи на њих одговарају на начин који носи значење; ф) знатно сазревање координираних и намерних покрета механизма ефекторног система, неопходних за артикулацију гласова, остварује се још у току прве године живота детета; г) артикулација гласова /а/, /м/, /б/, /д/, /в/, /п/, /т/ јавља се до краја прве године, упоредо са појавом првих речи; х)

вокалне активности, као база језичког развитака, појављују се у првих шест месеци живота детета; и) узорци интонације појављују се у фази брбљања, као преовлађујуће фазе прејезичког периода; ј) веза фоно - аудитивног фидбека, као акустичког осећаја повезаног са тактилним и кинестетичким импресијама, јавља се у периоду прејезичког изражавања; к) прва реч се јавља тек по успостављању везе вокалног, аудио-визуелног и аудио-тактилно-кинестетског фидбека. Наведене специфичности прејезичког изражавања указују да у овом периоду отпочиње процес фонолошког развитака детета и да се он не може посматрати и дефинисати као издвојена развојна фаза. Прејезичко изражавање представља "сиров" гласовни материјал чија је класификација, као звучне језичке супстанце, могућа тек између шестог и деветог месеца живота детета. У овом периоду јављају се готово сви гласови, али не као фонеме, већ као произведени изражајни сигнали. Фонолошким развојем започиње изградња језичког система а зачетак језичког развоја укључује: а) развој опште физиолошке подлоге; б) организовање неуромускуларне подлоге и спонтаног произвођења гласовних облика којима се изграђују карактеристике у говору као што су: трајање, фреквенција и интензитет; ц) обликовање предфонема у будући изговор вокала матерњег језика; д) формирање "консонаната", а затим и консонантских скупина (Костић, Владисављевић, 1995). Појава фонолошког подсистема језика један је од основних индикатора одвијања процеса изградње језичког система, односно развитака способности вербалне комуникације (Керамитчиевски, 1990; Голубовић, 1997). Фонолошки развитака манифестује се повећањем броја и типова говорних симбола које производи дете, што је један од основних критеријума код одређивања темпа и нивоа фонолошког сазревања, мада је веома тешко утврдити да ли је одређени глас оформљен као говорни, тј. фонемизиран или је још на нивоу недиференцираних прејезичких изражавања.

То што дете декодира поруку говорника не значи да оно поседује све говорне гласове јер су почетне фонолошке класификације више супрасегментне па појава експресивног језика код малог детета не значи и потврђивање стечености свих фонема. Експресивна форма језика у бити има моторну карактеристику и веома комплексну функцију па процес њеног савладавања траје до осме године живота (Керамитчиевски, 1990; Голубовић,

1997). Процес аудитивне детекције и дискриминације фонема одређеног језичког израза (фонолошко декодирање) и процес селекције и произвођења фонема које образују језички израз (фонолошко енкодирање) обухвата период од појаве прве речи до стицања способности управљања механизмима ефекторног система, посебно артикулационим механизмом (Голубовић, 2006а). Фонолошка свесност представља основу функционисања једног језика. Она у себи групише функције које доприносе разумевању и прецизној аутоматизованој примени фонетског система једног језика као што су: аудиторна перцепција, аудиторна диференцијација, аудиторна анализа, аудиторна синтеза, аудиторно комбиновање, аудиторна меморија, правилна и континуална аудиторна класификација, аудиторно распознавање речи, формирање рима, алитерације, интонације (Голубовић, 1998; Голубовић, 2000). У складу са наведеним предусловима за развој гласова а који се могу поделити у неурофизиолошке, психолошке и психосоцијалне факторе, у даљем излагању биће приказана динамика развоја гласова из аспекта развојних критеријума. Гласови се у систему, поред постојања разних критеријума за њихову класификацију, могу класификовати и према поретку усвајања у процесу аутоматизовања артикулационе базе. Развој гласова тече кроз периодизацију, тј. артикулација појединих гласова и група гласова достиже ниво зрелости на различитим узрастима, што наводи на закључак да постоје лакши и тежи гласови у усвајању и прихватању њиховог изговора. Развитак артикулације је континуиран процес који није базиран на савлађивању изолованих гласова већ се гласови усвајају као саставни елементи речи. Будући да се артикулациони механизам развија током учења говора, за његов правилан развој потребна је одређена неуролошка подлога која не сазрева истим темпом код све деце (Владисављевић, 1997). Неоспорно је да међу децом постоје индивидуалне разлике у усвајању и аутоматизовању гласова, ипак постоје неке опште тенденције приликом усвајања гласовног система и његовог аутоматизовања.

Развој артикулације гласова тече кроз пет фаза (Владисављевић, 1981; Совиљ, 1988):

1. делимично обједињавање артикулационих елемената у одређене гласове (рационализација);

2. изостављање једног или више гласова у речи (омисија);
3. коришћење сличних фонема у једној речи (супституција);
4. приближавање правилном изговору гласа уз мала одступања (дисторзија);
5. нормалан изговор.

Устаљен редослед јављања гласова, који не постоји у спонтаној фонацији детета током прејезичке фазе, присутан је у фази фонолошког развоја где се као прве јављају комбинације оклузива и вокала а затим се из оклузива развијају остали гласови (фрикативи и африкати). Први гласови које дете употреби су лабијали, дентали па веларни оклузивни у комбинацији са вокалима, најпре је то вокал /а/. Из лабијалних оклузива /п/ и /б/ и назалне варијанте /м/ развијају се лабиодентали /ф/ и /в/. Дентални оклузивни /т/ и /д/ и назална варијанта /н/ основица су за денталне фрикативе /с/ и /з/ и дентални африкат /џ/; за палаталне фрикативе /ш/ и /ж/ и палаталне африкате /ч/, /ћ/, /џ/ и /ђ/ да би се касније, палатализовањем, /н/ развио у /њ/ паралелно са појавом гласа /л/. Уз веларне оклузиве /к/ и /г/ развија се /х/. Вокали такође имају свој развојни пут који је следећи: /а, о, е, у, и/. Из два последња вокала стварају се полувокали /w/ и /j/ који су прелазна фаза до сонаната /р/, /л/, /љ/ док полувокал /w/ учествује у постанку сонанта /в/.

Око треће године живота дете стиче основе фонетско - фонолошког система матерњег језика (Вулетих, 1987). Изговор вокала усваја се пре изговора консонаната.

Дете старо 2 године и 6 месеци има приближно исту дистрибуцију вокала као и одрасли. Редослед усвајања и аутоматизовања гласова зависи од њихових артикулационих, акустичких, аудитивних и дистрибуционих карактеристика. Темпо развоја је прилично равномеран а редослед развитка појединих група гласова је следећи: пловиви /п, б, т, д, к, г/, вокали /а, е, и, о, у/, сонанти /м, н, ј, л, в/, фрикативи /ф, х/, сонант /њ/, сонанти /љ, р/, фрикативи /с, з/ и африкат /џ/, африкати /ћ, ђ/, фрикативи /ш, ж/, африкати /ч, џ/ (Васић, 1971; Вулетих, 1990, Пунишић, Чабаркапа, 2002, Кашић, 2003а). Дете ће најпре савладати пловиве и вокале док ће најтежи за изговор бити

латерали и африкати. Дистинктивне особине појединих фонема: вокалност, консонантност, звучност, преградност, тренутност такође имају развојни редослед: дете разликује вокалност пре консонантности, беззвучност пре звучности, оралност пре назалности. Положај гласа у речи утиче на темпо његовог усвајања, прво се усваја правилан изговор гласа на почетку, затим у средини и најзад на крају речи. То је условљено природом и опсега дечјег акустичког памћења као и могућностима акустичке анализе и синтезе гласовних особина у саставу речи (Васић, 2000). Артикулација једног гласа савладана је тек онда када га дете правилно изговара у свим позицијама у речи (иницијалној, медијалној и финалној) без 19 обзира на окружујуће гласове. Процес приближавања неког гласа, или гласова, добром изговору одвија се спонтано и у складу са законитостима неурофизиолошког и неуролингвистичког развоја, што представља стално усавршавање изговора, односно аутокорекцију. У сагласности са динамиком артикулационог развоја, дете успоставља и правилан прозодијски систем матерњег језика. Артикулациони развој је стално дограђивање унутар фонолошке, лексичке, граматичке, синтаксичке и семантичке структуре. Ток физиолошког усвајања једног гласа код детета почиње од фазе изостављања гласа (омисија), преко фазе замене датог гласа са акустички сличним или гласом који већ има у свом гласовном систему (супституција), фазе употребе тог гласа који је артикулационо и/или акустички измењен (дисторзија) до употребе стандардног гласа (типична артикулација). Иако, током процеса изградње гласова постоје развојни периоди када се гласови физиолошки омитују, супституишу или дисторзују, уз уважавање индивидуалне развојне динамике сваког гласа, неопходно је да глас, тј. гласовна група достигне очекивани степен зрелости на тачно утврђеном узрасту. Уколико се одступање у изговору продужи изван узрасних граница толеранције говоримо о патолошкој артикулацији. Критеријуме правилног изговора гласа установила је Темплин (1957) по којим се узраст на коме 75% деце може да изговори одређени глас, сматра карактеристичним за сазревање тог гласа. Осталих 25% деце раније изговара одређени глас или заостаје у развоју артикулације. Дете старо 3 године требало би да има све вокале и 66% консонаната, у даљем тексту је прецизно дефинисано којих консонаната.

Истраживања показују да већина деце од 4 године поседује све фонеме матерњег језика мада су неке, зависно од контекста, још увек оштећене. Изговорне норме које следе дате су од стране аутора Васић (1971), Вулетић (1990), Владисављевић (1981), Голубовић (1997) и Кашић (2003а). Наведени су оквири норми (горња граница толеранције) успостављања артикулације гласова са дефинисањем врсте и степена могућих одступања. Изговорне норме за децу од 3 до 3 године и 6 месеци: пловиви: /п, т, к/ - коректан изговор у свим позицијама; пловиви: /б, д, г/ - коректан изговор у неким позицијама и допуштено одступање у виду благог обезвучавања нарочито у финалној позицији; вокали: /а, е, и, о, у/ - допуштено варирање отворености-затворености; сонанти: /м, н, ј, л, в/ - коректан изговор у свим позицијама; фрикативи: /ф, х/ - коректан изговор у свим позицијама 20 У овом периоду се код једног броја деце јавља супституција сонанта /љ/ сонантом /л/; сонанта /њ/ сонантом /н/. Такође се јавља и недовољна вибрантност или супституција сонанта /р/ сонантом /ј/ или вокалом /и/. Одступање у изговор фрикатива /с, з/ јавља се у виду благе дисторзије када је стварање теснаца са зуба мало померено уназад ка палатуму. Фрикативи /ш, ж/ као и африкати /ч, џ/ су умекшани. Поред умекшаног изговора, у овом периоду се јавља и неизразита оклузија приликом изговора свих африката. Изговорне норме за децу од 3 године и 6 месеци до 4 године: пловиви: /п, т, к/ - коректан изговор у свим позицијама; пловиви: /б, д, г/ - коректан изговор и допуштено одступање у виду благог обезвучавања у финалној позицији; вокали: /а, е, и, о, у/ - коректан изговор у свим позицијама; сонанти: /м, н, њ, ј, л, в/ - коректан изговор у свим позицијама; фрикативи: /ф, х/ - коректан изговор у свим позицијама. Сва одступања дата за претходни узраст могу се толерисати и на овом узрасту осим супституције сонанта /њ/. Изговорне норме за децу од 4 године до 4 године и 6 месеци: пловиви: /п, б, т, д, к, г/ - коректан изговор у свим позицијама; вокали: /а, е, и, о, у/ - коректан изговор у свим позицијама; сонанти: /м, н, њ, ј, л, в, љ, р/ - коректан изговор у свим позицијама; фрикативи: /ф, х/ - коректан изговор у свим позицијама. Толерише се одступање у изговору фрикатива: /с, з, ш, ж/ и свих африката. Изговорне норме за децу од 4 године и 6 месеци до 5 година и 6 месеци: коректан изговор у све три позиције у речима: свих пловива, вокала, назала, латерала. Аутори наводе да се може толерисати блага палатализованост (умекшаност) фрикатива /ш, ж/ и африката /ч, џ/ као и недовољна изразитост оклузије

приликом изговора африката. У периоду од 5 до 8 године живота детета долази до стабилизације артикулације фонема у свим фонетско - гласовним позицијама и у свим лексичким положајима (Голубовић, 1997). Резултати испитивања развитка артикулације на узрасту од 3 до 9 година (Васић, 1971) и процес "умрежења" фонема у фонолошки систем једне личности говоре о фонолошком развоју код деце и усаглашени су са бројним истраживањима у свету. Резултати поменутог истраживања говоре да деца на узрасту од три године имају фонемски капацитет од 74% док деца од седам година показују вредност од 91% од 21 укупне фонемске структуре. Ауторка о развоју артикулације говори као о континуираном процесу који досеже ниво одраслих на узрасту од осам година, говорећи о фонемској структури и у односу на њу, о фонемском капацитету. Фонемска структура нашег књижевног језика износи 30 фонема а фонемски капацитет представља ниво који су деца досегла у односу на 30 фонема. Коректан изговор подразумева да дете приликом изговора гласова достиже за све гласове приближно типичан изговор какав имају одрасли у његовом окружењу. Међутим, како наводи Кашић (2003а), то још увек не значи да је изговор гласова потпуно аутоматизован. По мишљењу већине аутора систем аутоматизованих артикулационих навика у матерњем језику успоставља се до седме године. То значи да би дете старо седам година требало да има аутоматизован изговор свих гласова у систему, у свим типовима фонетских позиција (иницијално, медијално, финално, у коартикулацији и консонантским скуповима), у једно и вишесложним речима и аутоматизовану употребу интонационих образаца и других елемената супрасегментне структуре. Аутоматизован систем артикулационих навика омогућује флуентно говорење у оквиру матерњег језика.